

ІСТОРІЯ. ПРАВОНАВСТВО

УДК 008:316.722(477.82):339.174:394.6

Олександр ГЕРАСИМЕНКО,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри технологічної освіти
Рівненського державного гуманітарного університету

ЯРМАРКИ І ТОРГИ В СИСТЕМІ МІСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ВОЛИНИ XVI-XVIII СТОЛІТЬ

У статті комплексно досліджено проблему розвитку ярмарків і торгів у містах Волині XVI-XVIII століть. На основі джерельних матеріалів з'ясовано особливості надання привілеїв на проведення ярмарків і торгів та їх вплив на економіку й культурне життя міста. Зроблено спробу вивчити питання поглиблення диференціації торгівлі за окремими галузями та їх спеціалізації в середовищі торговців і купців. Проаналізовано економічну систему міст Волині та її зорієнтованість на внутрішній і міжрегіональний ринки.

Ключові слова: Волинь, міста, купці, ярмарки, торги, ринки, торгівля, товар.

В статье комплексно исследуется проблема развития ярмарок и торгов в городах Волыни XVI-XVIII веков. На основе исходных материалов выясняются особенности предоставления привилегий на проведение ярмарок и торгов, а также их влияние на экономику и культурную жизнь города. Изучаются вопросы углубления дифференциации торговли по отдельным отраслям и их специализации в среде торговцев и купцов. Анализируется экономическая система городов Волыни и ее ориентированность на внутренний и межрегиональный рынки.

Ключевые слова: Волынь, города, купцы, ярмарки, торги, рынки, торговля, товар.

The article deals with the problem of fairs' development and auctions in the cities of Volyn of the XVI-XVIII centuries. On the basis of source materials the peculiarities of providing privileges for the holding of fairs and trades and their influence on the city's economic and cultural life are clarified. The problems of deepening trade differentiation for separate branches and their specialization among vendors and merchants are studied. The economic system of the Volyn's cities and its orientation on the internal and interregional markets are analyzed.

Key words: Volyn, cities, merchants, fairs, trades, markets, trade, goods.

Вступ. Вагому роль у системі міської культури Волині XVI-XVIII ст. відігравали ярмарки та торги як специфічні заходи громадського спілкування, адже тогочасна торгівля мала значний вплив

на економічний розвиток міст. Розвиток торгово-грошових відносин і поглиблення суспільного поділу праці на теренах Волині зумовили збільшення ролі міст як центрів торгівлі та торгового спілкування в економіці феодального суспільства.

Аналіз наукових досліджень та публікацій. Міську проблематику доби Середньовіччя та раннього часу в історіографії України розкрито в дослідженнях таких науковців, як М. Грушевський, А. Баранович, О. Сидоренко, В. Кравченко, М. Крикун, Я. Ісаєвич, О. Карліна, А. Пляшко, В. Пришляк, І. Сушик, О. Сушик та ін.

Серед вітчизняних дослідників означеній проблематиці присвячено незначну кількість праць, серед яких варто виокремити дослідження П. Саса «Феодальні міста України в кінці XV – 60-х роках XVI ст.» [14], де основну увагу зосереджено на висвітленні соціально-економічного статусу феодальних міст та їх класифікації за критеріями рівня розвитку, економіки, соціальної структури населення, правового становища, зокрема самоврядування міської общини, а також фортифікації. Значна частина анотованого матеріалу ґрунтується на основі даних про міста Волині. Не можемо оминати увагою і дослідження В. Берковського «Ярмарки Волині як осередки внутрішнього, міжрегіонального та міжнародного ринків України (середи-на XVI – перша половина XVII ст.)», де висвітлено комплекс проблем, пов'язаних із торгівлею Волині та формуванням її внутрішнього, міжрегіонального й міжнародного ринків. Варто зауважити, що автор спирається на доробок польських істориків, дослідження яких заповнюють нечисленні прогалини у вивченні торгівлі окремих волинських міст.

Проте, незважаючи на вищевикладене, означена проблема розроблена недостатньо, на що неодноразово звертали увагу А. Заяць, Л. Разумовська, В. Стоклицька-Терешкович, А. Швидько, вказуючи на необхідність дослідження культурних осередків, різних аспектів їх діяльності, ролі у формуванні та збереженні національної культури, створенні узагальнюючої праці з історії волинських міст.

Актуальність роботи полягає в систематизації, узагальненні, науковому осмисленні та обробці матеріалів щодо розвитку ярмарків і торгів як культурно-го компонента волинських міст XVI-XVIII ст.

Мета статті – відтворити історичний процес розвитку ярмарків і торгів у містах Волині XVI-XVIII століть, охарактеризувати їх роль у культурно-економічних процесах постсередньовічної України.

Виклад основного матеріалу. Торгівля як наслідок розподілу праці між окремими особами і верствами людського суспільства завжди була невід'ємним супутником і важливим чинником соціально-економічного і культурного буття народу. Основними формами міської торгівлі були ярмарки, торги, а також щоденна (лавочна) торгівля.

Ярмарки були важливими привілеями, які надавалися місту феодальною владою. Мережа міських ярмарків охоплювала значні території волинських земель, що перебували у складі Великого князівства Литовського, зокрема по одному ярмарку на рік проводилося у Звягілі, Перемишлі, Рівному, Красиліві, Колодно; по два – у Дубні, Берестечку, Олиці, Ковелі, Степані; по три – у Луцьку, Острозі, Торчині [17, с. 8; 1, с. 36-37, 47-48; 3, с. 15]. Після занепаду чи розорення міста влада міста намагалася відновити свої права на їх проведення [5, 104].

Ярмарки – важливі центри формування національного ринку, основна ознака функціонування внутрішнього ринку. Якщо торги і базари поєднували виробників та споживачів міста і села, то ярмарки пов'язували між собою різні регіони України.

Ярмарки зазвичай приурочувалися до православних релігійних свят, наприклад, ті, що проходили в Дубні у XVIII ст.: Хрещенський (06.01 – 06.02), Петропавлівський (29.06), Михайлівський (із 18.09, тривав 4 тижні) [12, с. 127-128]. Однак у самі свята торгівля переважно заборонялася у зв'язку зі «стародавнім звичаєм» [2, с. 471].

Ярмарок у давнину був справжнім святом торгівлі. Курйозне свідчення збудження, яке панувало під час ярмарку не лише в самому ярмарковому місті, а й далеко за його межами, містить один із записів кременецьких актових книг 1710 р.: «На травневий ярмарок у Броди через Кременець їхала така велика кількість «різних купців», що через сум'яття з в'язниці «невідомо, яким чином» утекла злодійка» [2, с. 241]. Атмосфера піднесення панувала також на «красних торгах» напередодні Різдва та Великодня, де продавали товари святкового асортименту: мануфактурні та галантерейні вироби, тканини, одяг, інший «красний товар», зазвичай закордонний [7, с. 36].

На ярмарках також можна було придбати сільськогосподарські продукти, худобу, ремісничі вироби, товари різноманітних промислів, зокрема на міському – вироби із заліза, міді, а також тканини, одяг, палаци, предмети гончарного ремесла та ювелірні прикраси. У Клевані торгували хлібом, медом, худобою, ремісничими виробами. Сюди приїжджали іноземні купці [8, с. 489].

У багатьох містах і містечках на Волині функціонували щонедільні торги. Вони проводилися в Берестечку, Дубровиці, Олиці, Клевані, Турійську тощо. Місцеві мешканці на торгах мали змогу купити продукти харчування, сировину для ремісничого виробництва та промислу, що доставлялася на міський ринок з окремих сіл і міст [14, с. 132-133].

Особливо прибутковими товарами, які виготовлялися на той період на території Волині, були продукти лісових промислів: попіль, поташ, смальцюга, деревина тощо. Одним з основних центрів торгівлі цими товарами на наших землях був Корець, який за кількістю населення (7 тисяч мешканців) у середині

XVII ст. у Волинському воєводстві поступався лише Острогу та Луцьку [14, с. 136].

Воляняни вже в середині XVI ст. проторили собі торговий шлях через Устилуг Західним Бугом, а далі – Віслою через Гданськ до Європи, сплавляючи туди комяги (плоскодонні човни, що давали змогу перевозити вантажі вагою від 15 до 35 лаштів (лашт дорівнював 120 пудам, а пуд – 16 кг, тобто комяги перевозили приблизно від 29000 до 67000 кг)) збіжжя і попелу, смоли і напівфабрикатів корабельного лісу. Експлуатуючи старі та здобуті нові вотчини на Волині, шляхта за посередництва місцевих і польських купців щорічно відправляла до Європи сотні, а інколи й тисячі тонн продуктів зі свого господарства та ще міцніше економічно утверджувала своє становище в суспільстві.

Одним із найпоширеніших експортованих товарів був поташ, який використовували для відбілювання полотна, виробництва паперу, скла, фаянсу. Із цією метою брали попіль різних порід дерев. Поташна піч будувалася із цегли. У неї накладали колоди певного розміру та підпалювали. Після цього масу, що горіла, поливали лужним розчином. Унаслідок випалювання на дні печі осідала бура порошкоподібна маса – поташ, який потім просушували [9, с. 185].

Про загальний рівень розвитку міської торгівлі в Україні свідчить значний перелік товарів, що проходили через головну митницю Волині – Луцьк: різноманітні метали, тканини, шкіри тощо. Серед товарів, що доставлялися в той час із країн Сходу, – шовк, різні види бавовняних тканин, сирець, сідла, вуздечки, пряності, цитрусові тощо. З Угорщини, Чехії, Польщі, Нідерландів, Італії, Франції та інших європейських країн на продаж привозилися тканини (ситець, атлас та ін.), угорські сливи, папір, дорогі цінні й кольорові метали. Закордонні купці підтримували постійні торговельні контакти зі значною кількістю волинських міст. Показовим щодо цього є свідчення купця Тімара з Кафи, грека за походженням, який у липні 1563 р. прямував на ярмарок в Острог, маючи при собі 200 золотих червоних. За його твердженням, подібні торговельні поїздки кримських купців на українські землі велися давно й регулярно: «Иж вже отут в земли его королевської милости от колка десят лет гостимо» [14, с. 137].

Активну зовнішню торгівлю вели й острозькі купці. Цьому сприяло не лише вигідне географічне розташування Острога, а й те, що до середини XVI ст. це місто стало одним із найбільших ремісно-промислових центрів українських земель, що перебували під владою Великого князівства Литовського. Острозькі ремісники виготовляли товари, які за якістю не поступалися кращим зразкам західноєвропейського ремесла, тому їхні вироби користувалися на закордонних ярмарках значним попитом. В Острог везли різноманітні товари, необхідні для потреб ремісничого виробництва, а також готові ремісничі вироби. Так, у 60-х роках XVI ст. острозькі купці привозили з Любліна тканини, папір для письма, залізо, ножі, коси, шапки та інші товари [14, с. 137-138].

Важливим предметом торгівлі в Україні була сіль як продукт першої необхідності. Вона користувалася неабияким попитом на внутрішньому ринку й використовувалася не лише в приготуванні їжі, засолюванні риби, а й для інших цілей. На міських ринках продавалося чимало солі, що видобувалася із солоної ропи чорноморських лиманів у районі Хаджибея. Було два основних шляхи, якими ця сіль потрапляла на Волинь. Одним із них був водний: комяги й човни, завантажені

сіллю, пливли Чорним морем і Дніпром до Києва, а звідти – в різноманітні торгові центри в басейнах річок Десни й Прип'яті. Сухопутний соляний шлях із Хаджибея пролягав через Брацлав, Вінницю, Острог, Дубно та закінчувався на основному пункті складу солі Волині – Луцьку. Окрім Луцька й Києва, соляний склад існував також у Кременці [14, с. 137-138].

Знатні купці й лихварі займали провідні позиції в експортній торгівлі різноманітними товарами. Так, на початку 60-х років XVI ст. луцький купець і лихвар Хазко Есманович орендував Баєв (Луцький повіт). Жорстока феодална експлуатація селян дала йому змогу довести виробництво товарного зерна до 200 коп (150 коп жита й 50 коп пшениці). Усе зібране зерно призначалося для продажу за кордон. Із цією метою були побудовані 2 комяги, що коштували Хазку Есмановичу 12 коп литовських грошів. Цей купець і лихвар тримав також у заставі Коршовець (Луцький повіт) у сумі 80 коп литовських грошів (1561 р.) [14, с. 140].

Неабиякого поширення в багатьох містах і містечках набула торгівля худобою. Так, наприклад, у Дубровиці поряд з іншими товарами продавалися й воли. Володимирський городничий Михайло Козинський послав у це містечко свого служебника, давши йому 200 таларів, 100 золотих польських і 15 коп литовських грошів для «скупованя волів, меду пресного й зверу косматого, на лисици и на куницю» (1563 р.) [14, с. 142].

Чимало худоби продавалося за кордон. Велика рогата худоба, що скуповувалася на українських землях, формувалася в череди, які потім гнали в Люблін через Брацлав, Вінницю, Кременець, Дубно, Луцьк, Володимир та інші міста. Зокрема, такою торгівлею займалися жителі м. Несухойки. Наприклад, двоє несухойцьких купців від продажу волів на ярмарку в Познані виручили 600 польських золотих (1551 р.) [14, с. 142].

Торговим центром міст зазвичай була центральна площа – ринок. У багатьох із них уже задовго до середини XVII ст. там не лише збиралися ярмарки і торги, а й провадилася щоденна торгівля. Ринок ділився на «коморні» або «лавочні» місця – «пляци», на яких зводилися торговельні заклади. Під ринкове будівництво продавалися і вільні від споруд «пляци». На Лівобережній Україні у XVIII ст. такий пляц коштував досить дорого – 50-60 карбованців [11, с. 61]. Постійну торгівлю вели в крамницях, які у ті часи називали крамними коморами або просто крамами, а в російськомовних джерелах – лавками, та в ятках, що були меншими за крами. У крамах провадилася універсальна торгівля, а в ятках вона була переважно спеціалізованою.

Торгові споруди будувалися переважно з дерева та мали у своїй основі рублену кліть. У районах поширення кам'яного будівництва й великих торговельних центрах вони були здебільшого кам'яними. Досить часто як торговельні приміщення в джерелах згадуються комори, які іноді називали склепами (sklep – «крамниця»), що відображало їх використання в торгівлі. На короткий час купці, а також незалежні міські ремісники торгували в ташах – наметах. Для збереження своїх товарів купці-професіонали використовували свої власні або найманих житлових будинків, особливо цінними з яких були кам'яні. У великих містах пропонували в оренду складські приміщення, нерідко спеціально збудовані поблизу торжищ [15, с. 1065-1067].

Із середини XVII ст. міста Волині переживали складний період у своєму розвитку, що позначився зменшенням кількості населення та зниженням

виробничо-торговельної активності. Цей процес тривав майже століття і лише із середини XVIII ст. почалося незначне пожвавлення економіки міських поселень. Загальна кількість міст і містечок на Волині порівняно з першою половиною XVII ст. суттєво змінилася. Якщо у 1629 р. їх налічувалося 114, то в другій половині XVIII ст. документально підтверджується існування вже 198 [18, с. 32].

Значна кількість міст ще до середини XVII ст. отримала привілеї на самоврядування, проте найчастіше власники приватних міст не дотримувалися норм магдебурзького права і наданих міщанам привілеїв. Зокрема, великі королівські міста (наприклад, Луцьк, Кременець) користувалися правом на самоврядування в повному обсязі. Варто відзначити, що не всі жителі міст користувалися міським правом – для цього необхідно було насамперед володіти певною власністю в місті.

Розвиток господарського життя у волинських містах визначався загальним станом Речі Посполитої, яка на той час вступила в період занепаду. Як наслідок – розвиток ремесел і торгівлі відставав нерівномірно та не відповідав раніше досягнутому рівню. Так, значно знизився обсяг виробництва і торговий оборот у Володимирці, Луцьку, Кременці, Острозі.

У другій половині XVII-XVIII ст. швидше почали розвиватися приватновласницькі міста й містечка (Дубно, Старокостянтинів, Олика, Корець, Славута, Троянів, Турійськ, Ковель), а також засновувалися нові, наприклад, Антопіль [4, с. 81]. Кілька цехів протягом XVIII ст. виникло і в Рівному, яке на той час стало родовим гніздом князів Любомирських. Певного розвитку набули позацехові ремесла, а також промисли й торгівля.

Незважаючи на негативні наслідки, що їх спричиняли часті війни, пограбування, феодалні міжусобиці, пожежі та епідемії, населення багатьох таких містечок до кінця XVIII ст. значно зросло. Деякі з них вирізнялися неабиякою торговельною активністю і з часом перетворювалися на міста: наприклад, при поновленні міського права Великому Мізочу дозволялося проведення 12-ти щорічних ярмарків і щотижневого торгу [16, с. 415], а у м. Межиріччі, окрім проведення ярмарків і торгів, дозволялося також вільне шинкування горілкою, вином та медом [5, 110].

Завдяки розвитку ремесел і торгівлі власники містечок намагалися отримати якнайбільше доходів. Окрім того, вони обкладали міщан значними грошовими поборами та притягували жителів до виконання натуральних повинностей: збирання врожаю, ремонту маєтків, замків та ін. При цьому вільні жителі містечок у разі несвоєчасного повернення боргу панові могли потрапити в кріпосну залежність від нього.

Містам як осередкам господарського життя і локального товарообміну належала неабияка роль. Так, в історичному розвитку Волині відшість слід віддати, безперечно, більшим центрам, причому тим із них, які розташовані на торгових шляхах [5, с. 109]. У другій половині XVII ст. значним торговельним містом на Волині стає Дубно. Коли м. Львів у зв'язку з першим поділом Польщі у 1772 р. перейшло до Австрії, то контрактний ярмарок (або просто – контракти) був перенесений у 1774 р. у Дубно. Місто отримало право на щорічне проведення чотирьох ярмарків, один з яких розпочинався 6 січня та був чотиритижневим, а інші – двотижневими (23 квітня, 20 липня, 18 серпня). Із 1789 р. контракти 18 серпня також проводилися протягом чотирьох тижнів та отримали назву «Михайлівських».

У цей час Дубно стало центром бурхливої торговельної діяльності на Волині та мало торгові відносини із закордонними містами. Під час контрактів з ізд торгових людей у Дубно доходив до 30000 чоловік. Володарі міста князі Любомирські завжди протягом цього періоду віддавали половину свого будинку для приїжджих і надавали всі зручності для різноманітних торгових операцій, веселощів та бенкетів. Саме тут укладалися торгові договори, здійснювалися комерційні операції, продавалися та купувалися мастки, ліси, пшениця, коні, шерсть, золоті та срібні вироби, шовк та інші речі. Участь в ярмарках брали магнати, шляхта, купці та ремісники із Варшави, Києва, Львова, Бердичева і навіть Одеси [12, с. 127].

У великій залі, яка називалася контрактною, починаючи із 7 січня, завжди можна було побачити натовп польських магнатів, що снували з ранку до вечора зі своїми управляючими, «посесорами і різними аферистами», одні з них продавали, інші – купували, одержували мастки, ліси, фабричні вироби тощо.

Контракти сприяли розвитку не лише міста Дубна, а й усього краю, заклавши при цьому основи нових форм господарювання.

Після третього поділу Польщі у 1795 р. Волинь увійшла до складу Росії, а Дубно стало повітовим центром спочатку Поділля, а згодом і Волині. За наказом Павла I дубенські контракти розділяються і значна їх частина переводиться до Києва. У місті залишається лише два ярмарки – Хрещенський (із 6 січня до 6 лютого) і Петропавлівський (29 червня). Якщо другий використовувався тільки для торгу кіньми, то перший був більш вагомим ще довго (навіть попри зменшення торгового обороту), майже до другої половини XIX ст., називався контрактним і продовжував користуватися повагою іноземців [12, с. 127-128].

Окрім Дубна, основні торгові угоди укладалися також у Луцьку, Володимирі, Корці, Крем'янци, Острозі, Полонному та інших містах і містечках. Усі вони знаходилися на важливих торгових шляхах.

Волинські міста відіграли вагомий роль у зростанні товарообміну між українськими землями, що були штучно розділені кордонами різних держав. Значення Волині як активного торгового агента й незмінного посередника між Галичиною, Холмщиною, Підляшшям, Поділлям, Лівобережжям і Гетьманщиною безсумнівне. Цьому сприяли не лише географічне розміщення із давніми сухопутними та водними шляхами, а й достатньою мірою розвинуті ремесла та товарне виробництво. Торговельна спеціалізація визначила волинські торги та ярмарки як центри продажу і купівлі збіжжя, худоби, риби, деревини, місцевих і привозних товарів. Водночас певний розподіл (ураховуючи насамперед етнічну приналежність) існував і серед самих волинських купців. Так, Дубно, Заслав, Славути, Бердичів виділялися як центри єврейської торгівлі; натомість вірменські купці із Луцька, Ямполья та інших міст тримали у своїх руках транзитну торгівлю «східними» товарами.

Таким чином, Волинь органічно була пов'язана із процесами становлення і консолідації не лише внутрішнього, а й міжнародного ринків. У зв'язку з питанням щодо єдності українських земель варто відзначити торгові контакти і тяжіння Волині до Києва – «матері міст Руських», з яким існувало як сухопутне, так і водне сполучення річками Стир, Прип'ять, Дніпро. Поряд із Києвом у документах залишилися чимало свідчень таких контактів із містами Лівобережної України, що входили до складу козацької держави – Гетьманщини, а також Російської імперії.

Волинські купці із «польської сторони» закупляли на Лівобережжі тютюн, килими, хутра, книги, різну мануфактуру, інколи збіжжя, «московські речі» тощо. Так, у 1725 р. через київські форпости проїжджали, щоб побувати «за Дніпром для купецтва», торговці із Полонного, Межиричя, Острога, Рівного, а у 1739 р. дубенські та межирицькі євреї торгували в Ніжині [6, с. 397-398]. Деякі купці їхали далі, аж у Московію, де закупляли у великих кількостях хутра лисиць, горностаїв, куниць, білок, соболів та інший крам. Через Волинь проходила певна частина товарообороту Гетьманщини із Польщею та Австрією. Із цією метою у 1727 р. у Луцьку встановлювалася особлива митна комора [6, с. 403].

Водночас на волинській торгівлі (як і на всій українській загалом) згубно відображалися суворі реалії внутрішнього та міжнародного життя XVII-XVIII століть. Роз'єднаність українських земель, свавілля магнатів і можновладців, невпорядкованість митної системи, різноманітність мір і ваг, а головне – постійна загроза рабегу і розбою заважали повнокровному розвитку торгівлі та краю в цілому. І все ж, незважаючи на складні соціально-економічні умови, Волинська земля вражала сучасників своєю красою і багатством. Прикладом цього є описи та малюнки іноземних мандрівників. Так, французький художник Ж. Мюнц, супроводжуючи польського князя Понятовського під час подорожі Україною, зокрема й Волиню (1781-1783 рр.), стверджував, що цей край «дуже мальовничий, де можна запровадити чимало поліпшень», «багатий», «романтичний». Деякі малюнки й описи Ж. Мюнца стосуються безпосередньо місцевостей, що знаходяться на території сучасної Рівненщини: річка Случ, яри поблизу Корця, гути та кузні між Тучиною і Степанню, пейзаж зі старою греблею, що знаходиться на півночі від Рафалівки та ін. Ось як автор описує прибуття до Степані з боку Тучина через волинські ліси 11 жовтня 1783 р.: «До Степані прибувають лісами, частково багністий і глинистий та піщаний. Серед цих лісів є багато корчовищ та заможних сіл, родюча земля родить збіжжя, льон і коноплі, є тут мед і віск, багато худоби, а до того ж і залізна руда ... Край – дуже багатий» [10, с. 106-107; 4, с. 79-86].

Висновки. Отже, протягом XVI – сер. XVII ст. Волинь була регіональним лідером серед інших українських земель із транзиту та продажу значної кількості різноманітних товарів. У регіоні також вироблялася велика кількість продукції, що поставлялася в різні країни, а також проявлялася чітка спрямованість експортних потоків у країни Заходу.

Залогом упродовж досліджуваного періоду відбувався процес поглиблення диференціації торгівлі за окремими галузями, а також їх спеціалізації в середовищі торговців і купців. Поряд із ярмарковою торгівлею все більшого поширення набували торги, крамнична щоденна, коробейна й інші форми торгівлі, що свідчило про підвищений вплив товарно-грошових відносин на економіку середньовічного міста. Поступово викристалізувалися місцеві ринки, які об'єднувалися містами [5, с. 168].

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при киевском, подольском и волинском генерал-губернаторе. Ч. 8. Т. 4. Акты о землевладении в Юго-Западной России в XV-XVIII вв. / под ред. М. Ф. Владимирского-Буданова. – Киев, 1907. – 772 с.

2. Архив юго-западной России. Т. 1. Ч. 5. Акты, относящиеся к истории городов и местечек в Юго-Западной России (1432 – 1798 гг.). – Киев : ВКДА, 1869. – 646 с.

3. Архив юго-западной России. Т. 3. Ч. 7. Акты о заселении юго-западной России в XVI – XVII вв. – Киев : ВКДА, 1905. – 1208 с.

4. Бачинський В. М. Волинь у XV-XVIII ст. : навч. посіб. / В. М. Бачинський, В. М. Гром, В. І. Цибульський. – Рівне, 1997. – 111 с.

5. Герасименко О. А. Миська культура Волині XV-XVIII століть : дис. ... канд. іст. наук : 26.00.01 / О. А. Герасименко. – Київ, 2011 – 241 с.

6. Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Д. І. Дорошенко. – Львів : Світ, 1991. – 574 с.

7. Ісаєвич Я. Д. До характеристики ремесла і торгівлі Дрогобича в 30-60-х роках XVIII ст. / Я. Д. Ісаєвич // 3 історії західноукраїнських земель. – Київ, 1960. – Т. 4. – С. 30–39.

8. Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. Ровенська область. – Київ : АН УРСР, 1973. – 652 с.

9. Медведєв М. В. Давні промисли, ремесла та допоміжні види господарської діяльності поліщуків / М. В. Медведєв // Звягель древній і вічно молодий : тези Всеукр. наук.-краєзнавчої конф. з нагоди 200-річчя утворення Волинської губернії, 200-річчя Волинської єпархії та 200-річчя найменування міста Звягеля Новоградом-Волинським. – Новоград-Волинський, 1995. – С. 183–186.

10. Мицик Ю. А. Рівненщина кінця XVIII ст. у малюнках французького художника Ж. А. Мюнца / Ю. А. Мицик // Матеріали IV Наук.-краєзнавчої конф. «Острог на порозі 900-річчя». – Острог, 1993. – С. 106–109.

11. Пляшко А. А. Подорож до міста XVIII ст. [Лівобережжя України] / А. А. Пляшко. – Київ : Наук. думка, 1980. – 151 с.

12. Поровчук О. Г. 3 історії Дубно кінця XVIII – першої половини XIX ст. / О. Г. Поровчук // Актуальні проблеми розвитку міст і міського самоврядування: історія і сучасність : тези міжнар. наук.-практ. конф. (Рівне, 7-9 квіт. 1993 р.). – Рівне, 1993. – С. 127–129.

13. Пришляк В. В. Волинь у міжрегіональній торгівлі українських земель першої половини XVIII ст. / В. В. Пришляк // VI Всеукр. наук. конф. з істор. краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 38–40.

14. Сас П. М. Феодальні міста України в кінці XV – 60-х роках XVI ст. / П. М. Сас. – Київ : Наукова думка, 1989. – 362 с.

15. Сидоренко О. Ф. Торгівля / О. Ф. Сидоренко // Історія української культури : в 5 т. Т. 3. Українська культура другої половини XVII-XVIII ст. – Київ : Наукова думка, 2003. – С. 1056–1086.

16. Студінський В. Паперове виробництво на Волині: історико-економічний аспект / В. Студінський, Г. Студінська // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край : матеріали IX Наук. іст.-краєзн. міжнарод. конф. (Луцьк, 20-23 січня. 1998 р.). – Луцьк : Надстир'я, 1998. – С. 280–281.

17. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии : в 5 т. Т. 4. Староконстантиновский уезд / Н. И. Теодорович. – Почаев : [б. в.], 1899. – 934 с.

18. Тхор В. І. Миське самоврядування на Волині у другій половині XVII-XVIII ст. / В. І. Тхор // Актуальні проблеми розвитку міст і міського самоврядування: історія і сучасність : тези міжнар. наук.-практ. конф. (Рівне, 7-9 квіт. 1993 р.). – Рівне, 1993. – С. 31–34.

Дата надходження до редакції: 02.05.2018 р.

УДК 378.371

Віталій ГЛАДУН,

старший викладач кафедри філософії освіти, теорії та методики суспільствознавчих предметів Миколаївського ОІППО

ВИКОРИСТАННЯ ІГРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ ЯК ЗАСІБ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ

У статті обґрунтовано дидактичний потенціал використання ігрових технологій на уроках історії. Визначено та охарактеризовано сутність і зміст педагогічної гри в освітньому процесі. Проаналізовано основні фактори, від яких залежить головний результат гри, а саме: відповідність навчальній програмі, активність усіх учасників уроку, ступінь доступності та складності, вікові особливості учнів, ступінь урізноманітненості ігор, системність проведення ігор із розробленням алгоритму роботи учня, чіткість основних правил та їх дотримання, а також творчість самого педагога.

Розкрито основні інтерактивні ігрові технології на уроках історії в старшій школі, що сприяє засвоєнню матеріалу та підвищенню ефективності навчального процесу.

Ключові слова: *гра, дидактична гра, ігрові технології, мотивація, освітній процес.*

В статті обоснован дидактический потенциал использования игровых технологий на уроках истории. Определены и охарактеризованы сущность и содержание педагогической игры в образовательном процессе. Проанализированы основные факторы, от которых зависит главный результат игры, а именно: